

К.В. БЕЛЯЄВА,
аспірантка
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ

Ключові слова: *проблема, пізнання, використання, істина, психологія, психологічний експеримент, критерії, допустимість.*

*Страх перед можливістю помилки не повинен відвертати нас від пошуків істини.
К. Гельвецій*

Проблема пізнання хвилювала людство з давніх давен. Намагання вирішити її бачимо у працях всесвітньо визнаних мислителів.

Вперше розгорнута теорія пізнання, заснована на розумінні чуттєвого та розумового, з'являється у Демокрита. Багато геніальних думок з питань пізнання світу висловлював Аристотель.

В цьому напрямі у XI ст. працював представник східного аристотелізму, філософ, лікар Ібн Сіна. Арабський філософ Ібн Рошд у XII ст. стверджував, що істина — одна і досягається вона філософами, які здатні узгодити з положеннями філософії будь-які догми релігії шляхом їх алегоричного тлумачення [9, 559].

У XVII—XVIII ст. проблема пізнання у сфері чуттєвого висвітлюється емпіриками, серед яких не можна оминати увагою Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка й ін., та раціоналістами, що оспівують розум, як джерело істинного знання — Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц [4, 169].

Період розвитку філософії в західній Європі в XIX—XX століттях, характеризується становленням капіталізму, бурх-

ливим розвитком науки і техніки, формуванням експериментально-математичного світогляду. Цей період іноді називають епохою наукової революції. Поєднати філософію та точні науки намагались філософи-аналітики — Г. Фреге, Д. Мур, Л. Витгенштейн [2, 1].

Можливо не буде надто сміливо стверджувати, що саме проблема пізнання, як породження філософії, яка не лише зайняла в ній чільне місце, а й відокремилась чи не в самостійний дослідницький напрям, «обростаючи» власною структурою і методологією, стала поштовхом для формування та розвитку усіх нині відомих наук. Не є виключенням і криміналістика — наука про технологію та засоби практичного слідства (пошуково-пізнавальної діяльності) у кримінальному судочинстві, в якій проблема пізнання посідає центральне положення, адже сприяє встановленню істини є вихідною ідеєю сутності криміналістики, як науки [8, 21].

За всю історію зародження та розвитку криміналістики, як окремої наукової галузі, не зупиняючись на способах встановлення неправдивих показань, відомих

ще зі Стародавнього Китаю (жменя рису у роті), Індії (биття у гонг), Близького Сходу (вимірювання частоти биття пульсу), хочеться відмітити, що методи пізнання в криміналістиці розтягнулись в значний спектр. Від прямих та бруталних прийомів, якими не гребував Е. Відок — колишній в'язень, засновник славнозвісного відділу поліції Сюрте («Безпеки»), як потім називали французьку кримінальну поліцію, намагань об'єктивної оцінки доказів та особи злочинця, які залишили слід в історії через антропометричну систему А. Бергильона, та досліджень в галузі дактилоскопії У. Хершела, Г. Фолдса, Е. Генрі й інших, ґрунтовну роботу (власне, чи не першу такого плану), в якій викладались основи хімії, фізики, фотографії, мікроскопії, ботаніки, зоології — результат двадцятирічної праці Г. Гросса — «Керівництво для слідчих», до створення різноманітних лабораторій та дослідницьких центрів, що своєю роботою з вивчення доказової бази забезпечують максимальне дотримання прав людини, яке б місце вона не займала серед учасників кримінального процесу, визначеного чинним законодавством [11, 27—73; 6, 25—35].

Проте, не зважаючи на наукове підґрунтя, забезпечене точними науками, встановлення істини у кримінальному процесі потребує численних комунікацій, а отже, вимагає від суб'єктів слідчої діяльності не лише досконалого знання законодавчої бази, а й вивчення соціології, культурології та, передусім, психології. Адже саме остання може допомогти звузити коло підозрюваних та визначитись з напрямом розслідування, що значно зекономить безцінний час та вплине на якість результатів.

Діяльність з розслідування злочинів — цілеспрямований процес, метою якого є відтворення справжньої картини події злочину за її прямими та непрямими доказами. Її психологічна структура може розглядатись як сукупність пізнавальної, конструктивної, комунікативної, організаційної, виховної та засвідчувальної функцій.

Слідча практика передбачає як неодмінну умову можливість вибору і зміни рішень, альтернатив у діях слідчого і прогнотованих діях інших учасників слідчих дій, умов та прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

Використовуючи надбання психології у спілкуванні зі свідками, потерпілими, підозрюваними, обвинуваченими та іншими особами, що можуть мати відношення до встановлення істини, слідчий свідомо чи не свідомо користується одним з методів пізнання — експериментом, а якщо вже мова йде про психологію — психологічним експериментом, а саме: створює спеціальні умови для проведення дослідження з метою отримання нових знань за допомогою цілеспрямованого втручання в життєдіяльність випробуваного [10, 67].

Застосування психологічних експериментів описується у багатьох історичних джерелах, як спосіб пізнання. Одна з перших спроб його проведення, використана для встановлення істини у справі, яку за нашими мірками цілком можна було б кваліфікувати за ст. 148 Кримінального кодексу України, описана у Біблії. Її зміст полягає у вирішенні царем Соломоном спору між двома жінками, що стосувався новонародженої дитини [5, 58]. Будучи, очевидно, тонким знавцем душ, та маючи за спиною багатий життєвий досвід, цар спромігся прорахувати реакцію справжньої матері на загрозу життю її малюка [1, 664]. Подібна імпровізація правителя базувалась на елементарному знанні побутової психології та інтуїції.

Сучасна ж методика проведення психологічних експериментів на досудовому слідстві, багато з яких привертають увагу своєю неординарністю та оригінальністю, по суті не змінилась.

Їх опис та аналіз може зайняти не одну сотню сторінок, тому що планування та побудова кожного з них має суто індивідуальний характер, адже базується на окремих обставинах даної справи та психології того, на кого спрямований експеримент, що підкреслює його унікальність.

Опис подібних процедур та витяги зі слідчої практики модно зустріти в багатьох роботах криміналістичного напрямку. Скажімо О.О. Закатов наводить приклад розслідування вбивства жінки. Підозрюваним був її власний чоловік Н. Компенсуючи недостатність доказової бази, слідчий наважився на тактичний прийом. Ще до запрошення Н. на допит слідчий отримав телеграму з проханням направити громадянина Н. для впізнання трупа своєї дружини. Як виявив слідчий, труп належав іншій особі, на що, власне, наголошувалось у наступному повідомленні, але сама телеграма такої інформації не містила. Під приводом телефонного дзвінка слідчий залишив Н. одного в кабінеті, попередньо розмістивши телеграму на столі так, щоб Н. не зміг її не побачити. Коли слідчий повернувся, Н. погодився дати правдиві показання [3, 150].

Інший приклад описаний Л.Р. Шейніним в своїх «Записках слідчого» розповідає про вбивство молодої жінки. В запалі боротьби вона загубила один туфель, який наштовхнув слідчого на блискучу думку. Знайшовши пару до загубленого, слідчий поставив взуття на стіл та неохайно прикрив газетою перед допитом головного підозрюваного. Коли Г. з'явився на допит, слідчий необережно змахнув газету на підлогу, відкривши очам Г. горезвісні туфлі. Побачивши їх, Г. не зміг втримати емоцій і йому довелося зізнатись у вчиненні злочину [12, 1—3].

Обидва приклади показують психологічні знання слідчих про особливості душевного стану людини, що вперше скоїла злочин. Слідчий має постійно впливати на осіб, які беруть участь у справі, що розслідується, і тим самим добувати доказову інформацію. Незначний подразник може спровокувати емоційний сплеск, який підозрюваний не спроможеться пояснити. Не можна не відмітити, що один такий допит має значні переваги перед багатодинними, часто безплідними зустрічами. У тактичному плані досить ефективно, а отже — професійно грамотно побудований

вплив виконує роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики.

Інший приклад стосується злочину, вчиненого групою осіб, в якому була явно виражена залежність одних учасників злочину від інших. При розслідуванні злочинної діяльності посадових осіб міського управління ринками слідчий, готуючись до допиту свідка Ч., виявив, що замісник начальника управління ринками запрошував її до свого кабінету та домагався від неї обіцянки не говорити про відомі їй факти зловживань. Дослідивши особу Ч., слідчий викликав її на допит і почав задавати питання, які не відносились до суті справи. Свідок рознервувалась та прямо сказала слідчому, що очікувала зовсім іншого. Останній пояснив, що враховуючи отриману інформацію про обіцянку в кабінеті замісника, він і не збирався задавати питання по справі, оскільки не сподівався отримати правдиву відповідь. Ч. засоромилась та, запевнивши слідчого, що вона є чесною людиною, дала правдиві свідчення [3, 127]. У цьому випадку слідчому було достатньо лише апелювати до моральних якостей опитуваної.

Здійснений злочин залишає сліди не лише в зовнішній обстановці, але і в психіці самого злочинця, тому існують об'єктивні психологічні методи, за допомогою яких ці сліди можуть бути виявлені.

Природно, що включення психології у вирішення цих питань дозволяє зробити важливий внесок в побудову слідчої справи на науковій основі і складає важливий розділ практичного додатка психології [13, 2].

Багато хто з дослідників відносить до психологічного експерименту і допит за допомогою поліграфа (так званого детектора брехні), посиляючись на те, що по суті поліграф не виявляє брехню, а лише фіксує реакції організму на подразники, які штучно створюються суб'єктом пошуково-пізнавальної діяльності, а також, враховуючи такі недоліки процедури, як суб'єктивне сприйняття діяння особою, щодо якої проводиться допит, досить широко трактування

отриманих результатів, можливість формування упередженості у слідчого або оператора. Можливо, саме ці недоліки є перепорою для прийняття належної правової норми, яка б регулювала застосування поліграфа у кримінальному процесі і не зводила його до окремої, суто добровільної процедури, результати якої не мають процесуального значення, не враховуються судом при розгляді справи й прийнятті рішення, а лише орієнтують слідчого стосовно подальшого ходу розслідування. Хоча не можна не відмітити, що іноді навіть сама пропозиція пройти процедуру подібного допиту може підштовхнути особу до дачі правдивих показань та співпраці зі слідством.

Для досудового слідства характерним є дослідження генезису різних соціальних конфліктів, кульмінаційною фазою розвитку яких стала подія злочину. Конфліктна ситуація рідко вичерпується подією злочину. Тому в процесі розслідування, особливо на початковому етапі, слідчий стикається з різними формами опору пошуку істини, з тією або іншою тенденційною інтерпретацією злочинної події. Цей процес протікає в умовах боротьби і протистояння різних осіб і цілих груп, інтереси яких зачіпаються подією злочину і результатами його розслідування.

На досудовому слідстві співробітниками правоохоронних органів нерідко застосовуються тактичні прийоми і тактичні комбінації, що складаються з них. В той же час, проблема допустимості тактичних прийомів, правомірності їх використання, мабуть, більш дискусійна, ніж питання про їх доцільність і тактичні нюанси застосування.

В.А. Образцов пропонує визначення тактичного прийому як адекватного ситуації способу мовної і немовної дії на об'єкт, який сприяє ефективному збиранню і використанню інформації, оптимізації рішення інших завдань при підготовці і проведенні слідчої дії.

Одним з таких тактичних прийомів і є психологічний експеримент, який також повинен мати ряд критеріїв допустимості, оскільки далеко не всякий спосіб вирішення

слідчих завдань може розглядатися як правомірний і такий, що дозволяється в кримінальному процесі [7, 14]. Слідчий зобов'язаний рахуватись з загально визнаними принципами кримінального процесу.

Першою необхідною умовою проведення психологічного експерименту є встановлення об'єктивної істини, що виражається в забезпеченні відповідності висновків слідства об'єктивній дійсності, фактичним обставинам події, що розслідується.

По-друге, проведення психологічного експерименту вимагає всебічності дослідження обставин справи, тобто ретельної перевірки слідчим всіх можливих версій, що випливають із цих обставин, про характер злочину та про осіб, які його вчинили, всебічне дослідження події, що розслідується.

По-третє, планування та проведення експерименту повинно базуватись на повному дослідженні обставин кримінальної справи, тобто виявленні всіх обставин, що належать до предмета доказування у справі.

По-четверте, об'єктивність дослідження вимагає неупередженості осіб, які здійснюють розслідування, встановлення та перевірку всіх обставин справи як тих, що викривають особу у вчиненні злочину, так і тих, що виправдують, а також тих, що обтяжують, так і тих, що пом'якшують відповідальність обвинуваченого.

І, головне — психологічний експеримент жодним чином не повинен порушувати права та свободи людини.

Якщо дія, вчинена суб'єктом пошуково-пізнавальної діяльності, що містить у собі ознаки психологічного експерименту, відповідає вищенаведеним принципам, вона є цілком прийнятною і допустимою як спосіб встановлення істини й на рівні з іншими цілком може мати місце у слідчій тактиці, важливим завданням якої — науки і практики — є те, щоб у межах кримінально-процесуального закону і норм судової етики максимально використати усі можливі методи та способи, врахувавши знання про них у практичній діяльності для встановлення істини на слідстві.

Список літератури:

1. Библиейские повествования // Из книг святой Библии ветхого и нового завета. — К.: Издание Украинской Православной Церкви, 1992.
2. Пізнання // Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Пізнання>
3. Закатов А.А. Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984.
4. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: [навч. посіб.] / В.І. Касьян. — К.: Знання, 2008. — 169 с.
5. Кримінальний кодекс України : за станом на 1 грудня 2010 р. // Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Вид-во Паливода А.В., 2010.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України : за станом на 1 грудня 2010 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Вид-во Паливода А.В., 2010.
7. Луценко О.А. Критерии допустимости использования тактических приемов при проведении следственных действий / О.А. Луценко // Криминалистические и процессуальные проблемы, возникающие во время проведения следственных действий. — Донецк: Донецкий юрид. ин-т Луганского гос. ун-та внутр. дел. — 2006.
8. Криминалистика: [учебник] / [под ред. В. Образцова]. — М.: Юристь, 2002.
9. Подольська Є.А. Філософія: підручник / Є.А. Подольська. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 559 с.
10. Психологічний експеримент. Психологічний словник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psychologyword.info>
11. Торвальд Ю. Век криминалистики / Ю. Торвальд; пер. с нем. Ф.М. Решетников. — М.: Прогресс, 1991.
12. Шейнин Л.Р. Пара туфель / Л.Р. Шейнин // Записки следователя. — К.: Лумина. 1987. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://publ.lib.ru>
13. Лурия А.Р. Практическое значение психологии // Сайты по психологии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-8.html>

РЕЗЮМЕ

В статье описана история развития психологии в криминалистике. Указана необходимость изучения и применения психологии при расследовании преступлений. Описаны приемы использования психологического эксперимента в следственной практике. Проанализированы критерии допустимости использования психологического эксперимента на досудебном следствии.

SUMMARY

In this article the history of development of psychology in criminalistics is investigated. The necessity to study and apply psychology in criminalistics at investigation of crimes is pointed out. The methods of the use of psychological experiment are described in investigation practice. The criteria of admission of the use of psychological experiment are analysed on pre-trial investigation.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 23.04.10